

УДК 391(=161.2)“632”

Васіна З. О.

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО КОСТЮМА (на прикладі палеоодягу)

У статті проаналізовано різні методологічні підходи до дослідження реконструкції вбрання населення України, з метою розкриття принципів історичної трансформації його системоутворювальних складових. Акцентуючи увагу на різновекторності історичних порівнянь у процесі вивчення джерельної бази, пропонується розглянути основні положення авторського досвіду (методу) в цьому питанні на прикладі палеоліту та енеоліту.

Ключові слова: вбрання, культурна форма, метод, принцип, напрям, репрезентація, реконструкція, етнокультура, етногенезис.

Процеси та умови формування українського вбрання, як виразника національної ідентичності, потребують найретельнішого і всебічного дослідження, оскільки дають змогу, з одного боку, виявити витоки його історичного коріння, а з іншого – з'ясувати давність походження української етнокультури. Це питання є надзвичайно актуальним з огляду на глибинніше пізнання історичної долі України та її народу, особливо в наш час, коли зацікавленість власною історією стає важливим чинником духовного відродження нації. В умовах новітніх світових процесів глобалізації суспільних міжетнічних відносин особливо актуалізувалась потреба у захисті власної історичної спадщини, захисті національних культурних цінностей – мови, вбрання, народних традицій. Про збереження системи етнічних стереотипів писав А. Пономарьов, який вважав, що від цього залежить не лише доля етнічної культури, а значно більше: цілісність етносу, стабільність суспільства і навіть держави [10, с. 120]. З цих позицій ми вважаємо, що саме тема репрезентації українського національного вбрання, як етнокультурної категорії, є однією з пріоритетних у системі збереження культурних цінностей, оскільки відтворює весь спектр матеріальної та духовної складової вітчизняної культури в контексті багатовікового народного досвіду.

Науковий багаж попередніх досліджень у галузі українського костюмознавства другої пол. ХХ ст. певною мірою обмежувався історичними, соціальними і політичними рамками, що не тільки гальмувало об'єктивне бачення цієї теми в

часі й просторі, а й практично стримувало процес осмислення власної історії. Саме історична та соціальна складові цього питання визначають цілі і формують завдання наукових розвідок останніх десятиліть, на основі яких поступово складається концепція теоретичних і методологічних основ якісно нового вітчизняного костюмознавства. Нові підходи в опрацюванні цієї теми надають можливість вибудовувати наукові версії реконструкції історичного вбрання від найдавніших часів нашої історії, а отже формувати шляхи і методи цих реконструкцій, використовуючи як загальноприйняті засади методології, так і індивідуальний досвід – метод. Мотивація дослідження настільки об'ємна, що потребує долучення значного спектра фундаментальних наук: археології, історії, етнології, мистецтвознавства, антропології, теології, на перетині яких формуються нові відгалуження наукових дисципліни, таких як палеокостюмологія та етномистецтвознавство. В цій темі активно працюють різнофахові дослідники, які кожний в своєму напрямі й форматі відтворюють образи вбрання різних історичних періодів, поступово заповнюючи прогалини української етнокультури. Це стосується реконструкцій як окремих елементів одягу, головних уборів, так і комплексних реконструкцій ансамблів історичних костюмів. Провідними вітчизняними спеціалістами в темі реконструкції історичного вбрання населення України є Л. С. Клочко, В. І. Клочко, Н. Б. Бурдо, П. Л. Корнієнко, Г. С. Ковпаненко, Е. А. Хайредінова, О. В. Бобровська, З. О. Васіна, Є. О. Брай-

чевська, Г. В. Кокоріна. Треба зазначити, що значний внесок у методологію реконструкцій історичного костюма зробили російські історики та етнографи: Д. Зеленін, М. Ростовцев, Б. Рібаков, Г. Маслова, Л. Н. Чижикова, В. В. Сєдов, М. Г. Рабинович, Н. І. Гаген-Торн, Н. П. Горбачова, Є. О. Рікман, Н. М. Калашнікова, А. Арциховський, А. П. Погожева, С. Рябцева, А. К. Йолкіна, Т. Д. Равдонікас, а також зарубіжні дослідники В. Фурманек, К. Піта, Е. Мунксгаард, теоретичні розвідки яких були враховані в нашій роботі.

Вбрання, як категорія матеріально-духовної сфери життєдіяльності етносу, є реальним носієм його генетичної пам'яті, своєрідним літописом буття народу, виконуючи роль найпотужнішого каналу трансмісії етнокультурної спадщини. Крім того, дослідники зазначають, що цій категорії культури притаманні такі риси, як історичність та значний інформаційний потенціал [4, с. 295]. Інформаційне поле костюма, як історичного джерела, на думку З. В. Доде, набагато ширше і глибше за інші культурні форми, які залишили нам народи, що не мали письма [6, с. 308]. Незаперечними є твердження, що костюм є показником стану розвитку суспільства в системі його техніко-економічних досягнень, міжетнічних зв'язків і внутрішньосоціальних диференцій, відбиває систему вірувань, звичаїв, моральні норми, естетичні та художні ідеали. Як культурна форма, вбрання виконує низку важливих функцій, що є маркерами: гендерних, вікових, етнікоісторичних показників, які найбільше відтворюють матеріальну та духовну реальність свого існування.

Історичний костюм – це комплекс різноманітних деталей одягу та відповідних аксесуарів, характерних для певного історичного періоду і конкретного регіону. Поняття костюм має дві основні системоутворювальні складові: *основу* (утилітарну) – комплект предметів захисту тіла, власне всі види основного плечового, поясного та верхнього одягу, головні убори, взуття; та *додаткову* (естетичну), яка виражається в якості матеріалів, кольоровій гамі, системі оздоблення та технічних прийомах його декорування, в наборах прикрас, зброї, аксесуарів, що в цілому формують його зовнішній вигляд. Визначальними факторами еволюції цих складових є природно-кліматичні умови, спосіб господарювання та духовні пріоритети в системі поступального розвитку усвідомленої діяльності людини. Як історико-культурне явище, костюм розглядається в контексті трансформацій системоутворювальних компонентів певного історичного проміжку часу в конкретних територіальних межах. У цьому випадку мова йде про територію сучасної України, вбрання населення якої є об'єктом вивчення.

Комплексне дослідження всіх аспектів практичної і творчої діяльності людини можуть дати максимально об'єктивне уявлення про характер вбрання конкретно взятого історичного періоду і, за результатами напрацювань, встановити спадковість цього явища, а отже, стати основою формування практично-теоретичних висновків щодо давності етнокультури. Як відомо з філософських дисциплін, будь-яка система об'єктивних знань може стати методом, тобто, теорія, підкріплена практичним досвідом, і навпаки – на основі набутих знань формується теорія [8, с. 410].

Загальні положення костюмології, відпрацьовані як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, полягають у чітко вибудованій системі послідовності дослідження одягу: 1) історичне тло; 2) матеріали виготовлення; 3) види і типи одягу, головних уборів, взуття; 4) конструктивні особливості крою; 5) способи носіння; 6) оздоблення; 7) прикраси. Ці конструктивні засади є першим етапом дослідження, який розглядається в контексті природно-кліматичних умов, способу господарювання і традицій населення певного регіону. Завершальним етапом є репрезентація комплексів вбрання (костюмів) за їхнім утилітарним призначенням (зимове, літнє, демісезонне), за функціональним характером (повсякденне, святкове, обрядове, ритуальне), соціальним статусом (вбрання різних верств населення). Кожне з цих положень, як окремо, так і в комплексі, розглядається в контексті історичної трансформації, з метою виявлення типологічних ознак схожих елементів одягу та встановлення картини послідовного процесу формотворення вбрання на території України, як масштабного історичного явища. Щоб встановити цю системність, ми звернулися до засобів відтворення вбрання населення України через реконструкцію, починаючи з палеоодягу.

Саме поняття *реконструкція*, за тлумачним словником Л. О. Ващенко і О. М. Єфімова, означає систему відновлення первісного вигляду об'єкта (в цьому випадку вбрання) за збереженими залишками, описами [5, с. 453], до яких входить вся предметна сфера життєдіяльності народу. Як зазначає Л. С. Клочко, реконструкція – це не тільки результат, а й метод вивчення костюма [4, с. 295]. З. В. Доде вважає, що реконструкція костюма є першим кроком до репрезентації тієї історичної реальності, в якій він побутував [6, с. 308]. Крім того, авторка уточнює семантичне значення понять «репрезентація», як відтворення (репродукування) неіснуючого об'єкта, і «репрезентативність» – якісні характеристики об'єкта [6, с. 309]. Від ступеня наукової достовірності залежить оцінка результату реконструювання, що має такі визначення: реконструкції

аутентичні – незаперечні, які повністю ґрунтуються на першоджерелах (артефактах), що дають змогу відновити види і форми одягу, крій, характер декорування, способи носіння, комплекти прикрас, головні убори, взуття, які частково або повністю збереглися (як слушно зазначає З. В. Доде, в цьому випадку, мова може йти про відновлення (реставрацію) костюмного комплексу [6, с. 306]); *аподектичні* реконструкції, тобто переконливі, які формуються в сукупності з археологічними, образотворчими, писемними, етнографічними джерелами, що комплексно відтворюють всі характеристики вбрання; *гіпотетичні* реконструкції – це власне моделі, створені на основі певних припущень за браком достовірних джерел, або зроблені за незначними фрагментами одягу, тканин, прикрас, за яких немає системотвірної основи вбрання. Проте, на нашу думку, хоч би як оцінювали кінцеву роботу дослідника, вона має право на існування як наукова версія в загальній системі науково-дослідних пошуків істини. Все залежить від аргументованості позиції автора і ступеня доведеності версії. Українські етнографи, дослідники народного костюма інколи підміняють поняттям «реконструкція» процес відновлення зовнішнього вигляду вбрання шляхом комплектації готового матеріалу.

Нові підходи у вивченні історичного коріння українського національного вбрання визначають шляхи і способи його реконструкції, які полягають у комплексно-компаративному методі, що спирається на систему порівнянь всіх можливих компонентів культури етносу. **Комплексно-компаративний** метод є одним з універсальних засобів упорядкування величезного за обсягом емпіричного та теоретичного матеріалу, котрий ставить за мету виявлення певної системності у віднайденні специфічних рис культури на кожному історичному етапі. Він дає змогу залучати до процесу реконструкції вбрання як *фактологічний* (базисний) матеріал: залишки тканин, одягу, взуття, прикрас, зброї, аксесуарів, так і *опосередкований*, уточнюючий (проміжні ланки в одержанні результату): форми прикрас та їхнє місце розташування в похованнях, фрагменти ткацьких знарядь, побутові предмети, кераміка, історичні, образотворчі та писемні джерела, артефакти іншоетнічних синхронних культур. В основі *комплексної* складової методу лежить ідея сприйняття етноодягу як структурованої системи в контексті органічного етносоціального явища, дослідження якої лежить у площині багатьох дотичних наук, що вивчають окремі аспекти цієї сфери людської діяльності. *Компаративний* (порівняльно-історичний) підхід – це спосіб дослідження шляхом порівняння універсальних (загальних) і специфічних (особливих)

рис в етнокультурі, і одязі зокрема, та причин цих проявів.

Компаративний метод ґрунтується на уявленні про історичний розвиток вбрання, як певного етносоціального явища, яке має закономірності прояву в еволюційних формах – від простого до складного [10, с. 33], підкріплюючи (перевіряючи) результати дослідження методом зворотного порівняння – «від сучасності (вже існуючих форм етноодягу) в глибину століть (до його найпростіших конструкцій)», який свого часу використовував Д. Зеленін [6, с. 303–304]. Саме цей шлях напрацювань надає цілком реальну можливість реконструювати вбрання минувшини і, певною мірою, забезпечує ґрунтовність наукових висновків. Як об'єктивна система досліджень, порівняльно-історичний метод сформувався на базі еволюціонізму, який у сучасному баченні проблеми може розглядатися з позицій локальних проявів культури в системі поступального, висхідного розвитку. Такий підхід виявився результативним, оскільки вже сьогодні дав можливість з певною мірою достовірності реконструювати вбрання населення України в межах десяти тисяч років – від палеоліту до українського національного вбрання, виявити перманентний характер його побутування в процесі трансформацій його системоутворювальних складових. Метод, як спосіб реконструкції, має три основні види історичних порівнянь, відомих з етнографії: історико-типологічні (за принципом вивчення конвергентних, схожих ознак), історико-генетичні (віднайдення генетичного коріння), історико-дифузійні (вивчення зовнішніх впливів іншоетнічних культур). Комплексне використання всіх видів порівнянь розкриває загальну проблему культурогенезу, як наслідок внутрішніх (ендогенних) та зовнішніх (екзогенних) процесів. Механізм послідовності дослідження, який використовують в етнографії, є органічним і для цієї теми [10, с. 34]. Він передбачає три етапи: 1) порівняльно-типологічне дослідження окремих компонентів етноодягу, з виділенням компонентів, що мають аналоги в іншоетнічних культурах, окреслюючи ареал їх побутування та давність зародження; 2) другий етап – це порівняння тих елементів, що типологічно відрізняються, але генетично пов'язані, в процесі пошуку їх архетипів; 3) завершальний етап – визначення історико-генетичних рис, через порівняння взаємопов'язаних компонентів вбрання у хронологічно близьких історичних зрізах.

Запропоноване нами комплексне опрацювання джерельної бази в контексті загальних положень костюмології та наукових дослідів і висновків з питань реконструкції історичного вбрання окреслює напрями і шляхи дослідження, які полягають у ретроспективному розгляді теми з

метою виявлення спадковості української етнокультури. Мова йде, в першу чергу, про детальний аналіз комплексу фактологічних та опосередкованих джерел, які надають максимально повні дані про одяг і його історичне тло, на основі яких робляться промальовки або окремих видів одягу, його деталей, або всього костюма (комплексу вбрання), підкріплюючи закономірність результатів дедуктивною логікою (виведення вірогідних висновків з певних тверджень) [12, с. 93]. Ми з'ясували, що кожному історичному етапу відповідає певна пропорційність фактологічного та опосередкованого джерельного матеріалу, комплексна інформація яких певною мірою забезпечує об'єктивні дані про вбрання за всіма системоутворювальними складовими, як культурної форми (поняття «культурна форма» ввела в тему дослідження вбрання З. В. Доде, як моделі історичної дійсності) [6, с. 308].

Щоб уявити спроможність цього методу на практиці, спробуємо в скороченому схематичному вигляді навести деякі приклади з нашої роботи з реконструкції вбрання найвіддаленіших історичних епізодів нашої історії, а саме – палеоодягу (палеоліт, енеоліт), який мало вивчений, тому і досі є дискусійним.

Фактологічним джерелом у реконструкції найдавнішого одягу, який належить до доби пізнього палеоліту, є образотворчий матеріал, який представлено дрібною антропоморфною пластикою у вигляді одягнених і частково одягнених фігурок, фрагментів фігурок із зображенням головних уборів і зачісок, знайдених як на території України (Мізинська стоянка), так і в Західному Сибіру [1, с. 127–149]. Важливим джерелом є також наскельний розпис у печерах Західної Європи синхронних археологічних культур, на якому вимальовані характерні чоловічі і жіночі силуети з ознаками вбрання. Така велика зона виявлення палеолітичного матеріалу спрямовує на вибір переважно історико-типологічного виду порівнянь, тобто вивчення конвергентних (схожих) ознак культур для отримання об'єктивної характеристики видів вбрання, властивого цьому історичному періоду. Артефакти у вигляді знарядь для виготовлення одягу (лощила для вичинення шкур, кістяні ножі, голки, спиці, а також кістяні гудзики) підтверджують наявність у палеолітичної людини навичок з виготовлення певних видів одягу; *опосередкованим* джерелом є накладні та знімні прикраси, характер їх орнаменталізації. На основі цих даних і досліджень науковців, ми припускаємо існування в палеоліті найпростіших форм захисту верхньої і нижньої частини тіла у вигляді окремо носимих предметів (нагрудні та поясні перев'язи, фартухи, поножі, накидки, головні убори) та шитого шкіряного і хутряного одягу у вигляді курток різної довжини, комбінезонів та довгополого одягу. На-

явність артефактів типу гудзиків може вказувати на те, що в палеоліті поряд із глухим одягом вже могли існувати і його розпашні та напіврозпашні варіанти. Геометричний характер орнаменталізації на ритуальних кістяних нюподібних фігурках та аналогічні зображення в печерах Західної Європи дає змогу припустити, що в цей період уже були плетені з рослинної сировини найпростіші форми одягу, який, скоріш за все, могли використовувати жінки, як елементи обрядового вбрання [2, с. 28–37]. Треба також зауважити, що техніка прямого плетіння з рослин різного відтінку та стилістика орнаменталізації кістяних браслетів у вигляді меандру, на нашу думку, могла започаткувати, власне, геометричний орнаментальний стиль в естетиці вбрання населення території України вже в добу пізнього палеоліту.

Цікавим періодом, з точки зору джерельної бази в процесі реконструкції одягу, є доба енеоліту. З цього приводу є багато запитань у науковців, відповіді на які практично закодовані в його сакральній-семіотичному мистецтві. З цих позицій інформацію про вбрання необхідно шукати в канонізованих формах художніх об'єктів, як складової культурної форми. Для цього необхідно звернутися до духовної сфери діяльності ранніх землеробів, що базувалася на космогонічних віруваннях, центровим культом яких був метафоричний образ жінки-землі, пов'язаний з родючими функціями. Довкола цих принципів складались канони якісно нового мистецтва енеоліту, його символіка, основними категоріями якого стали асоціативні форми жіночої фігури, які ми спостерігаємо на нюподібному посуді, та природний цикл родючості в контексті уявної світобудови, який відображено в орнаментальних композиціях на розписах керамічного матеріалу. За характером джерельного матеріалу, який накопичувався на території проживання трипільських племен упродовж декількох тисячоліть, ми застосовували такі види порівнянь, як історико-типологічні та історико-генетичні, які, на нашу думку, мають виражені ендегенні ознаки. Основну групу в контексті *фактологічного* джерела становить антропоморфна пластика ритуального призначення у вигляді одягнених і частково одягнених фігурок, на яких зображено різновиди плечового і поясного одягу, зачіски, головні убори, взуття, прикраси, які існували у ранніх землеробів [9]. На деяких зображеннях представлено навіть цілі комплекси різнофункціонального вбрання. Це підтверджується, своєю чергою, значною кількістю знахідок прясел, різноманітних за розміром відтяжок від ткацьких верстатів, а також відбитків тканин на глиняному посуді. Характер відбитків тканин вказує на існування в енеоліті цілком досконалої технології ткання, що стимулювало виготовлення різноманітних тканин [11, с. 25–26]. Це могло впли-

нути на всю системоутворювальну основу вбрання, на його конструктивні зміни і зовнішній вигляд. Враховуючи прямокутну форму і ширину полотнища, яку отримували на той час, можна припустити найпростішу конструкцію їх зшивання, відому як з матеріалів загальної костюмології, так і з етнографічних джерел, що в цілому дає уявлення про форми тогочасного одягу та його пропорції. До цієї категорії інформації належить образотворчий матеріал у вигляді мальованої кераміки, в орнаментиці якого представлено стилізовані жіночі фігурки в ритуальному вбранні. Як *опосередковане* інформативне джерело у процесі реконструкції енеолітичного одягу ми використали форми припасового та ритуального посуду, за конфігурацією якого можна уявити силуети жіночого вбрання та тогочасні еталони краси. Характер орнаментального декору керамічного матеріалу, його художні якості дають значні уточнення щодо можливого зовнішнього вигляду вбрання в контексті єдиних стилістичних канонів мистецтва того часу, а саме – кольорової гами та принципів декорування. Крім того, треба зауважити, що в енеоліті вже могла скластися і відповідна система розташування тематичних орнаментальних композицій на жіночому одязі в контексті уявної світобудови [3, с. 61–66]. Саме з цим історичним періодом ми пов'язуємо і формування пластичного орнамен-

тального стилю, який, поряд із геометричним, широко використовувався в системі оздоблення вбрання на всіх етапах його естетичного творення. Таким чином, ми вважаємо, що цілком реально відтворити всі системоутворювальні основи жіночого і чоловічого вбрання доби енеоліту, можливу систему крою, модель естетичного вигляду вбрання, його різнофункціональні комплекси, як універсальної культурної форми [2, с. 54–93].

Наведені приклади достатньо характеризують результативність обраного нами комплексно-компаративного методу реконструкції історичного вбрання, відпрацьованого також на всіх історико-хронологічних етапах його формотворення. Останні дослідження вітчизняних археологів, художників та дизайнерів створили на цей момент достатньо широку панораму історії українського костюма, як у художніх образах, так і в матеріалі, підтвердивши на практиці ґрунтовність своїх версій і методів.

Повний матеріал наших досліджень ми виклали в тематичних статтях та у двотомній монографії «Український літопис вбрання». Наявний зауважимо, що тема, якої ми торкнулися у цьому матеріалі та у згаданому фундаментальному дослідженні, постійно відкриває все нові й нові свої сторони, відтак, працю у цьому напрямі, без сумніву, буде продовжено.

Література

1. Абрамова З. А. Элементы одежды и украшений на скульптурных изображениях человека эпохи верхнего палеолита в Европе и Сибири / З. А. Абрамова // МИА СССР. – № 79. Палеолит и неолит СССР. Т. 4. – М.: АН СССР, 1960. – С. 126–149.
2. Васіна З. О. Український літопис вбрання. Т. I / З. О. Васіна. – К.: Мистецтво, 2003. – 446 с.
3. Васіна З. О. Вплив світоглядних чинників на естетику народного вбрання (на прикладі українського та російського жіночих костюмів) / З. О. Васіна // Народний костюм як виразник національної ідентичності: наук. збірник за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конференції. – К.: ТОВ ХІК, 2008. – С. 66–74.
4. Васіна З. О. Український літопис вбрання / З. О. Васіна, Л. С. Ключко // Буття українців. Матеріали IV-ї наук.-практ. конференції. – К.: ВПЦ Експрес, 2007. – 469 с.
5. Тлумачний словник-мінімум української мови / [укл. Л. О. Ващенко, О. М. Єфімов]. – К.: Довіра, 2006. – 607 с.
6. Доде З. В. Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования / З. В. Доде // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 2. – Донецк: Донецк. нац. университет, 2005. – С. 305–329.
7. Зеленин Д. К. Женские головные уборы восточных (русских) славян / Д. К. Зеленин // Slavia V. – Прага, 1927. – С. 303–338.
8. Философская энциклопедия / [гл. редактор Ф. В. Константинов и др.]; АН СССР, Науч. совет изд-ва Советская энциклопедия, Ин-т философии АН СССР. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – Т. 3. – 584 с.
9. Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / А. П. Погожева. – Новосибирск: Наука, 1983. – 144 с.
10. Пономарьов А. П. Українська етнографія: курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – 317 с.
11. Шевченко Є. І. Українська народна тканина / Є. І. Шевченко. – К.: Арганія, 1999. – 411 с.
12. Філософський словник / [ред.-упоряд. В. І. Шинкарук]. – К.: АН України, У.Р.Е., 1973. – 599 с.

Z. Vasina

FOR THE QUESTION OF METHODOLOGY OF RECONSTRUCTION UKRAINIAN HISTORICAL COSTUME (for example paleosuit)

The article examines the different methodological approaches in research reconstruction outfits population of Ukraine in order to disclosure principles of historical transformation of basic components of suit. Focusing on diversification of historical comparisons in the process of the source base, invited to consider the main provisions of copyright experience (method), for the example of Paleolithic Eneolithic, Scythian period.

Keywords: costumes, cultural forms, methods, principles, direction, representation, reconstruction, ethnic culture, ethnohenesis.

Матеріал надійшов 10.09.2012